Hur gammal är Malungs kyrka?

Utsjövallans kvarnar

TRÄLAR

Makt och vardag i Västerdalarna för länge sedan

Kulturen i Malung

Quarnstensgrufvans vänner

Kvarnstenshantverket • Malungs äldsta industri

www.quarnstensgrufvansvanner.se Nyhetsbrev Årg. 6. Nr. 1. April 2020

Fotografi av Gråbergs Harald Persson som visar arbetare på skinnfabrik eller garveri någon gång på 1930-talet i Malung. Gråbergs Harald Perssons fotografier finns idag hos Malungs hembygdsförenings fotosamlingar. Gråbergs Harald Persson själv är troligen mannen i mitten på bilden.

INNEHÅLL nr 1, 2020

Kulturen i Malung 2

Makt och vardag i Västerdalarna 3

Utsjövallans kvarnar 5

Trälar 6

Sista sidan - Hur gammal är Malungs kyrka? 7

Quarnstensgrufvans vänner

Quarnstensgrufvans vänner vill uppmärksamma kvarnstenshantverket och kvarnstensbrotten i Malung-Sälens kommun via olika arrangemang och guidade vandringar i brotten. Vi vill särskilt intressera familjer och ungdomar för att nå ut med ett historiskt arv.

Styrelsen för Quarnstensgrufvans vänner
Ordförande; Bente Mellquist Danielson
Kassör; Kerstin Kapla
Ledamot; Jan Kapla
Ledamot; Jörgen Danielson
Ledamot; Yvonne Isaksson
Ledamot; Ulf Björlin
Supleant, Arnold Joos
Supleant; Ulrika Lissmyr
Supleant; Torbjörn Gudmunds Karlsson
Revisor: Lars Henriksson
Vice revisor: John-Erik "Backis" Eriksson

Vill du bli medlem i Quarnstensgrufvans vänner?
Medlemsavgifter:
Enskild: 100:-/år, Familj/par: 150:-/år
Företag/förening: 250:-/år, Skola 250:-/år.

Vårt Bankgiro är 232- 4283
Org nr: 802459-8339
Swish: 123 530 23 69
Bolagsform: Ideel förening.

Quarnstensgrufvans vänners nyhetsbrev utkommer cirka tre gånger om året. Ansvarig utgivare är Bente Mellquist Danielson. Som medlem får du nyhetsbrevet i postlådan.

Vill du bidra med texter som har anknytning till kvarnstenshistorien i bygden, eller andra texter om Malung? Maila i såfall *bente@delta.se*, eller ring 070-207 88 28.

Kika gärna in på föreningens hemsida *www.quarnstensgrufvansvanner.se*

Text och bild Bente Mellquist Danielson om inget annat anges.

Att göra kulturen publik

Många fler svenskar än tidigare semestrar i Sverige istället för att åka utomlands. Turismen i Sverige ökar och många vill uppleva äventyr, gå på vandringar, besöka annorlunda sevärdheter, få reda på en bygds historia, äta något lokalt producerat som är tradition från orten eller helt enkelt uppleva något som är annorlunda, kunskapsgivande och intressant och spännande. Här har Malung alla chanser att möta upp de behov och den upplevelsetörsten som finns ute i landet. Vad kan Malung visa upp, erbjuda turister som söker det lite annorlunda, det exotiska, det spännande och kunskapsgivande?

I Malung har vi skinnhistoriken, kvarnstenshantverket, gamla skolor, malungsmålet, kvarnar, personligheter, äldre byggnader, hembygdsgård, byggnadskultur, mattraditioner, malungsdräkten, föreningslivet, idrottshistorien, företagsandan och dess historia, JOFA, fäbodlivet då och nu, jakthistorier, skogen, myrslogar, åkerbruk, järnet, kolet, konstnärer, författare, malning, kvarnar, bäckar, älven, fiske och mycket mer. Här gäller det ju att visa det unika för just Malung. För Malung är unikt på många olika sätt. Vilken annan bygd i Sverige kan ståta med att ha det tredje största kvarnstensbrottet i Nordeuropa som dessutom brukades i över tusen år? Och vilken annan del av Sverige kan slå sig för bröstet med att ha historien om JOFA inom sin kommungräns? Men på vilket sätt får turister och andra veta om Malungs unika kultur och historia? Var hittas information och hur ska besökare finna det som är sevärt i vår bygd? I en tid då turistbyråer läggs ned och affärslokaler gapar tomma behövs en annan väg att få besökare till Malung och en annan väg att nå dem så de vet att bygden med dess sevärdheter finns. Här gäller det att tänka nytt och att marknadsföra sig på ett helt annat sätt än tidigare.

Idag är det vanligt att kommuner i ett län överlåter till någon annan att forma "ansiktet" utåt mot tilltänkta besökare och turister. Exempelvis Visit Dalarna som är en stor portal där tusentals evenemang, sevärdheter, boende, mat och dryck och mycket annat samsas. Här konkurrerar många om att synas. Oftast är det de stora företagen med stort antal besökare och stora anläggningar som tar plats och syns, medan de mindre föreningarna som ideellt och entusiastiskt brinner för just sin historia, sevärdhet eller museum har svårt att hävda sig i konkurrensen. En verklig utmaning.

Trevlig läsning!

Bente Mellquist Danielson

Bente Mellquist Danielson, redaktör

Fotografi taget av Gråbergs Harald Persson på 1930-talet i Malung på okänd kvinna i päls, troligtvis malungspäls som sytts upp på någon av de otaliga skinnfabriker som då fanns i bygden.

Bilden ovanför visar en handkvarn från Malung.

Bild av Gråbergs Harald Persson, 1930-talet. En familj i Malung tar sig en kaffetår.

Kulturen i Malung

Av Bente Mellquist Danielson

"Vad är en bal på slottet när man kan vandra i ett kvarnstensbrott". Så skulle man kanske kunna marknadsföra kvarnstenshantverket i Malung för turister och andra besökare i olika forum och mässor. Hantverket var en mycket viktig binäring i över tusen år. På sin tid borde hantverket ha präglat de som bodde här och utövade yrket. Man hade kontakter med andra socknar när det gällde försäljning av kvarnsten och säkerligen förekom också handel mot Norge. Handkvarnarna såldes främst ned till Mälarområdet där arkeologerna idag hittar dem i jorden i bland annat Uppsala, Stockholm och Sigtuna.

Denna tradition att producera och sälja kvarnstenar ut i landet bäddade för den skinnvandring som tog sin början under 1600-1700-talet i Malung. Skinnare garvade och sydde upp skinnplagg av päls och skinn som gården samlat på sig. Här tillverkades sköna pälstäcken till skrindan eller släden, det var skinnpälsar och jackor och skinnbyxor och pälsmössor och handskar. Att skinnvandringen började vid 1600-1700-talet har sin grund i att kvarnstensförsäljningen minskade på grund av lagar och regler där 1627 års lag sade att allmogen och prästerna som brukade handkvarnar skulle årligen åläggas en avgift för varje hushållsmedlem över 12 år. Handkvarnstillverkningen minskade och skinnhantverket ökade.

Den första skinnfabriken i Malung startades 1885 av Nygårds Erik Andersson. Från kvarnstensepok till skinnepok. Förutsättningarna för skinnepoken blev annorlunda än för kvarnstensepoken när det gäller handel, ekonomi och transport på grund av den revolution som denna tid världen befann sig i - industriella revolutionen. På bara en generation blomstrar Malung upp från fattig bondby till ett litet industrisamhälle där det på varje gård stod en liten skinnfabrik med tillverkning av skinnjackor, handskar och pälsar. Där kvarnstenarna hade varit en nödvändig binäring till det magra jordbruket i över tusen år, blev nu skinnindustrin en del i den svenska tanken om "folkhemmet" och välfärden med export på skinnprodukter från Malung till hela landet och delar av världen. En del Malungsbor "kom upp sig", de blev förmögna. I början på 1920-talet grundades JOFAMA (JOFA) av Niss Oskar Jonsson där skinnprodukter förädlades till olika sportartiklar och blev förebild för många i bygden i hur man startade och drev ett företag vid denna tid.

I kontrast till kvarnstens-hantverket och skinnhantverket fanns fäbodarna. Denna del av människans vardag hade funnits åtminstone sedan 1600-talet. Kreaturen buffrades till markerna kring fäbodstugan långt upp i skogen och var där hela sommaren för att äta sig riktigt feta tills vintern kom. Här gjordes smör, ost, messmör och filbunke av den mjölk som togs tillvara av korna och getterna. Ända in på 1900-talet buffrade man djur till fäbodar i Malung. Varje by i socknen hade sin bestämda fäbod.

Så, vad säger det här om kulturen i Malung? Vilka var förfäderna och hur har de präglat oss idag, både vi som är födda och uppväxta här men även de som utifrån bosätter sig här? Vad är det här för plats? Vilka personer, händelser och förändringar har format oss? Att ta del av sin egen historia kan förstärka identiteten samtidigt som individen ser sig själv i ett större sammanhang, i en vidare och alltjämt pågående process, och att inkludera andra i denna process, att vara nyfiken, bidrar till ständig utveckling.

"Vad är en bal på slottet när man kan vandra i ett kvarnstensbrott" visar på stora kontraster, olika levnadsöden och olika förutsättningar. Rik och fattig, bonde och adel. Både slott och kvarnstensbrott är en del av Sveriges historia, både slott och kvarnstensbrott är av riksintresse, båda är dessutom av sten.

Att marknadsföra en bygds historia där flera olika faktorer får medverka för att bilda en helhet är nog ett vinnande koncept. Det unika just för Malung är kvarnstenshantverket, skinnindustrin och fäbodväsendet, tre stora historiska bitar som format en bygd och som bidrar till hur hela Sverige ser ut idag.

En skvaltkvarn någonstans i Malung i början på 1900-talet.

Foto: Bengtlars Edvin Olsson. Malungs hembygdsförening.

Makt och vardag i Västerdalarna

Malung för femhundra år sedan, går det att alls veta hur folk levde här i trakten? Ja, det gör det faktiskt. I själva Malung har det aldrig gjorts arkeologiska utgrävningar men i Risätra, Lima socken, gjordes en utgrävning 1997 i samband med förundersökning av vägdragning (väg 297), och här kan man dra slutsatser hur det kan ha varit att ha levt även i Malung för flera hundra år sedan eftersom Lima under hela medeltiden var annex till Malungs socken (Simonsson, 2005, 36). I samband med utgrävningen fann man åttio stolphål, ett tjugotal härdar, avfallsgropar, golv, väggar och spisrösen. Golven var stenlagda.

Platsen verkar ha varit bebyggd från 1000-1700-talet med olika byggnader där även kanske långhus har förekommit under den tidigaste tiden (vikingatid). Men stolphålen är mycket svåra att tolka då det inte verkar vara de typiska långhusen som framträder och inte heller knuttimrade byggnader, utan i stället något mittemellan. En av eldhärdarna har daterats till 300-400-talet vilket är långt före den nordiska medeltiden och gör tolkningarna än mer komplicerade (ibid, 36-37). Gårdskomplexet bestod förutom av bostad för människor även förrådsbyggnader där man förvarade sädeskorn. Det fanns också en ladugårdsdel där kreaturen bodde (ibid, 54). Sax, eldstål, knivar, pilspets, krus och olika sorters djurben återfanns på platsen i Risätra. Kruset dateras till 1500-talet och tros ha varit ett salvekrus, det vill säga ett krus för förvaring av olika läkeörter och salvor (ibid, 36-37). Eller kan det ha varit ett pilgrimskrus? I så fall blir bilden av gården kanske något helt annat. En gård där pilgrimer kunde övernatta på sin färd vidare mot Nidaros? Eller att gårdens folk själv varit på pilgrimsresa? Malungs kyrka, som återfinns ca 4 mil söder om Lima är vigd åt Sankt Olof (1200-1300-talet) och borde rimligtvis fått pilgrimer som övernattat i bygden.

Av de djurben som hittades fanns på gården i Risätra kor, svin, hönor, hundar, får och getter. Men även ben från fisk och bäver hittades. Det var alltså en mix av olika djur som människan omgav sig med. Hundarna på gården har använts inom jakt och som vakthundar (ibid, 53). Nötboskapen var mjölproducenter och hölls inte på grund av köttet, svinen verkar dock uteslutande ha varit köttproducenter (ibid, 51). Det togs även jordprover som visade att de som bodde på gården odlat råg, korn och havre. Området närmast gården har präglats av ängsväxter och åkerogräs samt hallonbuskar. Det vill säga ett typiskt landskap påverkat av människans odling där ängar med betande djur funnits samt mindre odlingar med ogräs och vilda bär i ytterkanterna (ibid, 38).

Så långt Risätra i Lima socken, men fanns det liknande förhållanden i Malung? Troligtvis såg livet och vardagen i de båda socknarna lika ut. Det är inte många mil mellan de platserna och människor träffades och visste naturligtvis om varandra. Att levnadsförhållandena var likartade får man nog utgå från. Det forskare diskuterar när det gäller Risätrafynden är det salveskrus som hittades och som är ett ovanligt fynd då det bedöms som ett föremål som under medeltiden fanns i högreståndsmiljö (ibid, 48). Var Risätra högreståndsmiljö, och går det att jämföra högreståndsmiljö med hur det kan ha varit i Malung på medeltiden? Ett annat alternativ diskuteras om Risätra ändå var en vanlig allmogemiljö men med en platt social organisation där inga tydliga hierarkier fanns och inflytandet var mer jämt fördelat.

Något som är intressant och något höljt i dunkel när det gäller Dalarna är hur den sociala organisationen såg ut. Var det en platt organisation under medeltiden? Fram till 1300-talet var påverkan utifrån när det gäller makt och struktur mycket liten, inte förrän vid mitten av 1300-talet får centralmakten en viss kontroll över landskapet och det är då även de sociala strukturerna förändras där en social elit växer fram. Ända in på 1300-talet begravs människor på hedniskt vis och offerplatser användes lika länge på grund av mycket liten yttre påverkan och att folket själva inte var så intresserade av vad som pågick utanför deras eget samhälle (ibid, 57). Det kan vara problematisk att försöka förklara hur det var att leva i Malung för femhundra år sedan med att jämföra med gården i Risätra då fynden visar att platsen och de människor som bodde där under 1300-1500-talet var av högreståndsmiljö och hade politiska och sociala ambitioner att komma högre upp

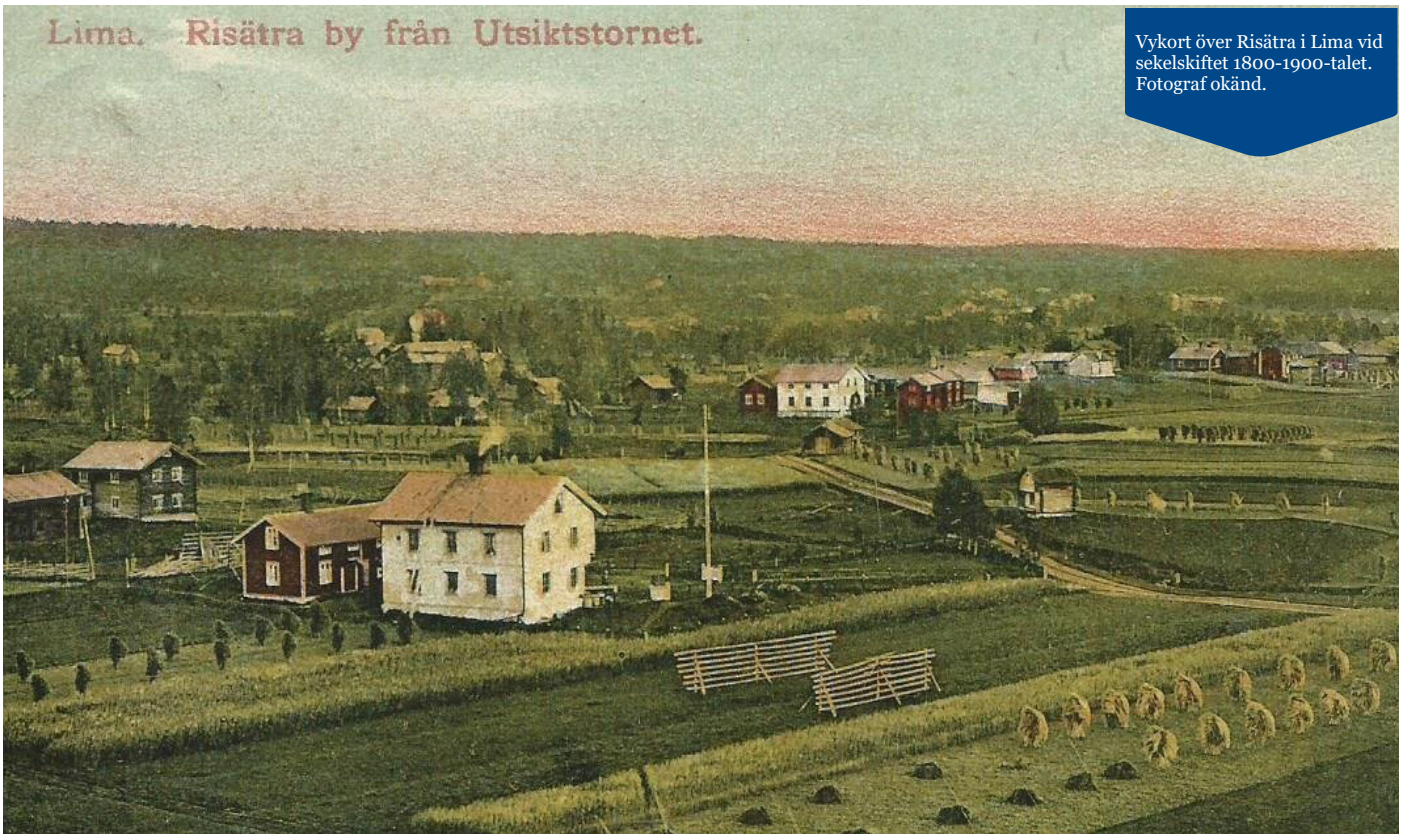

Vykort över Risätra i Lima vid sekelskiftet 1800-1900-talet. Fotograf okänd.

i samhället allteftersom kontakter knöts och makten närmade sig från söder. Någon liknande plats finns inte i Malung, eller rättare sagt som vi ännu vet om. Under 1500-1600-talet fick kyrkan alltmer makt över människorna i Malung. Kyrkbacken blev en naturlig mötesplats där man varje söndag träffades och dryftade allsköns problem och skvaller innan och efter predikan. Eftersom stat och kyrka sent fick fäste i Västerdalarna hade bönderna redan ett fungerande system för vanor, värderingar och försörjning. Vi kan kalla det traditioner som var fast förankrade i vardagen där makten fick svårt att rucka på vissa strukturer och mönster. Här levde vissa strukturer kvar trots maktens alltmer ihärdiga försök att slå hål på dem. Jordarna var magra i Malung och klimatet gjorde vintrarna kalla och somrarna varma. Typiskt inlandsklimat. Binäringar växte fram för att klara den långa vintern och för att få tillskott till de magra jordarna. Redan under vikingatiden producerades kvarnstenar i Östra Utsjö berg och cirka tusen år senare på 1600-talet började skinnvandringarna där folk från bygden gick vintertid till grannsocknarna för att iordningställa de skinn och pälsar husfolket ville ha (Elfwendahl, 372). Så Malung under medeltiden kan skilja sig ganska mycket från gården i Risätra. Gårdens tid från 1500-talet verkar framstå som en välbärgad gård i kontrast till Malungs socken som var mycket beroende av sina binäringar, kvarnstens- och skinnhantverket för överlevnad.

Eftersom många av de kvarnstenar som producerades i Malung under vikinga- och medeltid exporterades till Mälaren kan man ändå undra om inte dessa kontakter borde lett till en annan social struktur än en platt organisation? Det som Risätra visar är ändå hur påverkan utifrån skapade en ändring i samhället där hierarkier framträder i och med att vissa gårdar skaffade sig status och makt, där materiella ting (salvekruset) visar på en önskan om ambition om att vara med i ett större sammanhang. Kan det även i Malung ha varit så, att vissa familjer och gårdar fått mer status och makt i och med kontakter i samband med handel med kvarnstenar? Kan det ha varit så, att vissa familjer hade större gårdskomplex, mer djur, mer att säga till om än övriga? Inte bara på grund av arv eller bättre jord utan på grund av yttre påverkan och nytt sätt att värdera makt utifrån nya synsätt på materiella ting, politiska frågor samt att vilja vara någon ”annan” med makt? Vilka fyndigheter i jorden i Malung skulle kunna bekräfta eller dementera en sådan fråga?

Kvarnstenar från Malung hade ett prestigevärde, via stenarna byggde man sociala nätverk. Här möttes människor från olika delar av landet på vintermarknader och handlade med varandra (ibid, 376). Kvarnstenar bytte ägare och kontakter knöts men även information utbyttes och annat som skvaller, värderingar och traditioner. Men under 1600-talet regleras kvarnar och malningen alltmer av stat och kung vilket försvårar försäljningen av handkvarnar. Nu införs tullkvarnar och handkvarnar förbjuds. Skatt ska indrivas och bönderna blir ålagda att mala i vissa utvalda kvarnar. Långsamt minskar mängden kvarnstenar från Malung, istället övergår många Malungsbor till skinnhantverket och andra kontakter knyts.

Om det nu var så att vissa familjer i Malung fick status och makt via kvarnstenshantverket minskade då deras betydelse i samhället i och med att försäljningen av kvarnstenar blev mindre? Detta hade varit mycket intressant att forska i. Enligt Elfwendahl kan kvarnstenarna innan nedgången av produktionen fungerat som ett prestigeföremål för att skapa och behålla viktiga kontakter. Kvarnstenshantverket låg till grund för handel och den kontakt som därav skapades. Här kan kvarnstenen blivit ett föremål för materiell rikedom i ett samhälle där strukturer och hierarkier växte fram under medeltiden (ibid 376). Detta borde rimligtvis ha visat sig i Malung under medeltiden på något sätt. Här finns många intressanta frågor att forska i när det gäller strukturer, makt och sociala kontakter i och med kvarnstenshantverket i Malung. Vilka fick makt via kvarnstenshandel? Hur såg hierarkier och samhället ut i bygden när produktionen var som störst? Vilka specifika familjer hade makt och hur visades makten? Var det samma familjer som sedan blev skinnfabrikörer? BMD

Källor:

Dagligt liv i Dalarnas medeltid av Mikael Simonsson, Lunds Universitet, 2005.

Elfwendahl, Magnus (2001). Människor och kvarnstenar - exemplet Malung. *Från stad till land / redaktörer: Anders Andrén, Lars Ersgård och Jes Wienberg*. S. 369-378.

Östra Utsjö såg och kvarn. En gång i tiden stod här elva kvarnar och två sågar längs bäcken. Här var full verksamhet långt in på 1900-talet.

Utsjövallans kvarnar

Den 31 juli 1888 skrev kommunalmannen Mass Erik Larsson från Böle ett brev till *Domhafvanden för Malungs Tingslag* angående dammen i Utsjövallen, Västra Utsjö, som vid tiden för brevet är förfallen. Brevet berättar mycket om hur det sett ut vid Utsjövallans vattendrag på 1800-talet och tidigare. Enligt Mass Erik har längs bäcken funnits 11 skvaltkvarnar och två stycken sågkvarnar för husbehov. Dammen som reglerar vattnet till kvarnarna och sågarna förstördes efter en häftig vårflod natten mellan den 23:e och 24:e maj 1888. Vårfloden skar sönder dammen och gjorde att vattendraget fick flera stora rännilar vid sidan om vilket naturligtvis förstörde flödet till kvarnarna. Vårfloden var så illa att de kvarnar som fanns längs med bäcken blev helt förstörda och inte gick att bruka, förutom de kvarnar som Mass Erik själv ägde och som återfanns längre ned längs vattendraget. Men Mass Erik är bekymrad, då även om hans kvarnar klarade sig, inte går att använda då dammen är förstörd.

Två alternativ

Mass Erik ser två alternativ. Antingen reparerar han den gamla dammen eller så gör han en ny dam nedanför den gamla för att få vattenkraft till sina kvarnar. Mass Erik har kostnadsförslag på detta, en ny damm skulle kosta 1741:37 riksdaler och att reparera dammen 1317 riksdaler. Mycket pengar på den tiden.

Men det finns ett problem, och det är att ägarna till de av ålder förfallna kvarnarna inte vill vara med att betala för en ny damm eller reparation av den gamla, och Mass Erik är lite orolig om han ändå lägger ned pengar på att reparera eller göra nytt så kommer även andra att använda dammen till sina kvarnar. Därav brevet till *Domhafvanden för Malungs Tingslag*. Mass Erik ville själv välja om han skulle reparera den gamla dammen eller bygga ny damm. Han ville även att endast de kvarnägare som var med och finansierade dammbygget skulle få använda sina kvarnar vid Utsjövallen. Mass Erik ville också fälla sex till sju stora timmerträd som fanns vid allmänningen för att ha dem till byggnationen. Trädens värde var 14 riksdaler.

Jannes Per Jansson tyckte inte att en ny damm var nödvändig utan istället borde det gå att reparera den gamla. Han ansåg vidare att Mass Erik var skyldig att lämna fri tillgång till vattnet och att bygga en ny damm fick Mass Erik göra på egen risk. Men Jannes Per kunde gå in ekonomiskt i att reparera den gamla dammen om Mass Erik ville. Han var även tydlig med att påpeka att han hade rätten att mala som hittills, det vill säga fritt utan avgift.

Under rättsförhandlingarna så ville Länsmans Blom och Kronans ombud att vattnet tidvis skulle släppas på för att gynna fisket i bäcken, men det gick inte alls. Vattnet var till för kvarnar och kvarnsåg och inget annat.

Kvarnar och sågar

Längs Utsjövallen fanns många kvarnar och två sågar 1888. Mass Erik hade full koll på sina andelar i varje kvarn och såg. I de 11 kvarnarna och de två sågarna ägde han:

Mångmas Qwarn, af åtskiliga Personer tillsammans 15/24 delar.
Mellan Qwarn, af åtskilliga Personer tillsammans 8/24 delar.
Tomas Qwarn, köpt alla rättigheter.
Grimsåker Qwarn, köpt alla rättigheter.
Ån Qwarn, af en person köpt 1/24.
Lycke Qwarn, köpt 1/24.
Stora Ren Qwarn, af åtskilliga Personer 7/12.
Lilla Ren Qwarn, af åtskilliga Personer 15/24 och 1/36.
Lismo Qwarn, Intet.
Bränd Qwarn, Intet.
Präst Qwarn, Intet.
Utsjövallens Yttre Såg, öfverlåtit till Bondper Jonas Jonsson i Grimsåker.
Utsjövallens öfra Såg, äges 1/2 af jemte inköpta 1 Tunlandareal skogsmark från enskilda personer.

Rättens utslag

Så hur blev det för Mass Erik Larsson? Fick han bygga nytt eller reparera, och fick han medfinansiering för dammbygget? Mass Erik fick godkänt av rätten att reparera eller bygga ny damm enligt de kostnadsförslag han lämnat in. Rätten påpekade att dammen skulle hållas öppen från april till juni samt september till november varje år. Men rätten ville inte lägga sig huruvida Mass Erik skull begära ersättning av andra kvarnägare eller inte. Det fick de komma överens om själva. Träden som Mass Erik vill ta ner för att få virke till dammen ansåg rätten låg utanför deras intresse, så även denna begäran från Mass Erik var upp till honom själv att komma överens med de som använde allmänningen.

Hur det hela slutade, om Mass Erik reparerade eller byggde ny damm och fick medfinansiärer förtäljer inte historien. Det intressanta i detta sammanhang är hur betydande kvarnarna vid Utsjövallen var för Malungsborna vid denna tid och att många engagerade sig i dammens fortlevnad. BMD

Källa: Skinnarebygd 1981.

Målning "Trälar under penningen" eller "Svedjebruk" (finska: Raatajat rahanalaiset) av Eero Järnefelt.

TRÄLAR

I början på 1300-talet upphörde slaveriet i Sverige. Trälar, som tidigare varit ofria blev nu fria. Detta kan man läsa i Skarastadgan från år 1335. Kung Magnus Eriksson skrev ett dekret som löd: "alt Mankyn ælder qwinkön, sum i Wæsgözko ældir Wærinsko Laghsaghu födhes af krisnum Manne ældir Kono, maa aldrigh þræl ælder ambut wæra alder etta namn bæra". På dagens svenska "allt av mans- eller kvinnokön, som bor i västgötska eller värmländska lagsagan och är född av kristen man eller kvinna, må aldrig träl eller trälinna vara eller så kallas".

Här verkar det som att stadgan endast gällde västgötar och värmlänningar, men forskare utgår från att det är hela landet det gäller. Kung Magnus ville helt förbjuda slaveriet så successivt efter detta år, 1335, försvann träddomen i Sverige.

Vad som gällde för ofria som var födda av ickekristna föräldrar framgår inte. För vid denna tid fanns även ickekristna människor i landet. Antagligen avsåg kungen att med sitt beslut förbjuda träldom generellt. Från och med början av 1300-talet upphörde alltså slaveriet successivt i Sverige.

Men innan 1335 var träldom och att leva som slav i det svenska samhället något mycket vanligt. Trälarna på gården gjorde grovjobbet. De mjölkade, tog hand om djuren, var på åkern och arbetade i hushållet. Dagarna var långa och ledigheterna få, om ens någon. Det var trälinnorna som malde säden på antingen sadelkvarn eller vridkvarn. Det var en tung och enformig syssla under järnålder och tidig medeltid, innan vattenkvarnarna på 1200-talet kom till landet och en helt ny yrkesgrupp såg sin födelse - mjölnaren.

Det är under yngre järnålder (ca. 600 e. Kr.) som vridkvarnen/handkvarnen dyker upp i Norden. Brödet blev allt viktigare i järnåldershushållet och att mala tillräckligt med mjöl som kunde räcka till bröd för ett hushåll blev status. Vridkvarnarna återfinns under Vendel-/Vikingatid och tidig medeltid i miljöer som är välbärgade och har makt, bland annat i fornborgar som verkar specialisera sig på olika hantverk som bronsgjuteri eller guldhantverk samt brödbakning. Äldre järnålder saknar nästan helt vridkvarnen vilket verkar tyda på att ett skifte sker i samhället när det gäller makt, status och vad man äter. Man börjar äta mer bröd helt enkelt, åtminstone i de mer välbärgade hushållen under yngre järnålder och tidig nordisk medeltid. Men det är vissa högt belägna boplatser under äldre järnålder som också använt vridkvarn. Vridkvarnen har allstå funnits i det äldre järnåldersamhället men då endast hos de mycket välbärgade som en statusmarkör som sedan långsamt spridit sig ut i landet och till de lägre klasserna när en samhällsförändring skett i synen på makt och människa.

Träl eller slav blev man på olika sätt. Man kunde födas till träl av trälföräldrar, man kunde rövas bort och bli träl, man kunde bli fångad i krig och säljas som träl, eller bli skuldträl på grund av att inte kunna betala tillbaka sin skuld. Man kunde även bli dömd till träl om man begått ett brott, sedan fanns det dom som överlämnade sig själva till träldom eftersom de var oförmögna att försörja sig själva.

Man kunde vara träl under en tidsbegränsad tid (skuldträl), och man kunde även betala sig ur sin träldom. Men oftast var man under slaveri eller träldom hela livet, ett tungt och helt rättslöst liv.

En träl som var arbetsledare på gården över de övriga trälarna kallades bryte. En bryte hade högre status än de övriga trälarna och kunde vara mycket lojal mot sin husbonde eftersom vissa förmåner ingick. En träl som var född på gården kallades fostre och hade högre status än de trälar som kommit till gården via räder och röveri.

Vikingarna köpte och sålde slavar när det var på handelsfärder. Ofta så bodde trälarna med djuren på gården. Fostrarna bodde dock med hushållet och gjorde de lättare sysslorna medan arbetsträlarna, som hade den lägsta statusen, fick de allra tyngsta jobben som fanns på gården, däribland att mala mjöl med antingen sadelkvarn eller vridkvarn, ett arbete som gjordes varje dag, året runt av en trälinna. BMD

Källor:

Bring, Stefan, Vikingarnas trälar - slaveriet i Norden. *Populär Historia*. 2019.

Zachrisson, Torun, Trälar fanns - att synliggöra ofria 550 - 1200 e.Kr i Sverige. I: *Att befolka det förflutna. Fem artiklar om hur vi kan synliggöra människan och hennes handlingar i arkeologiskt material.* Red. A. Carlie. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. 2014.

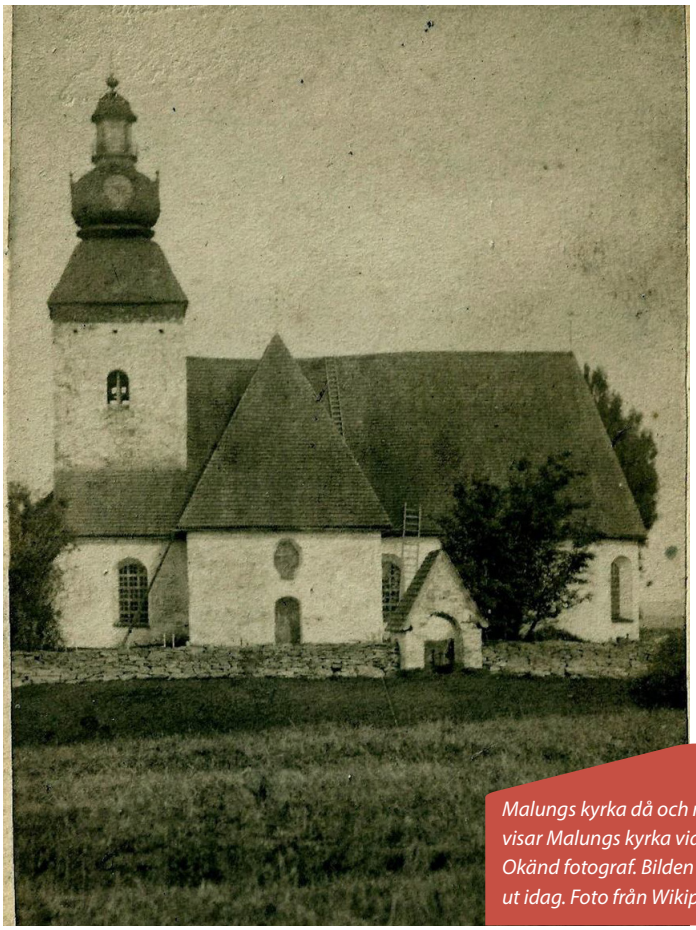

Malungs kyrka då och nu. Bilden till vänster visar Malungs kyrka vid 1800-talets slut. Okänd fotograf. Bilden till höger hur kyrkan ser ut idag. Foto från Wikipedia.

Sista sidan

Hur gammal är Malungs kyrka?

Malung kyrka är en av Dalarnas äldsta. Malungs kyrka är en av sju i Dalarna som har dokumenterat virke från medeltiden och det i ganska stor omfattning. Under tidig medeltid när många kyrkor byggdes i landet fanns ett "privatkyrkotänkande", det vill säga bönderna byggde heliga hus utan tillstånd, eftersom kristendomen var en gemensam sak man tog beslut om på tinget så kan det ha varit tingsmenigheten som byggde kyrkan. I Dalalagens kyrkobalk går att läsa: *Bönderna förde fram stock och sten och grävde grundval och gjorde kyrka".* Vid denna tid var det träkyrkor som byggdes. Så var fallet i Malung där den första kyrkan var av trä.

På de gamla träkonstruktionerna i dagens Malungs kyrka kan man se hur stockar bearbetats med en typ av hyvel, en skave. Skaven är ett verktyg som funnits sedan vikingatiden, ett dragande verktyg som användes vid tillverkning av tunnor, kärl och kistor men även vid byggnationer som väggtimmer, bjälkar och brädor. Skaven ger karaktäristiska spår och går lätt att känna igen av en expert. Skaven användes fram till ca 1500-talet.

I Malungs kyrktorn går det att se byggnadsdelar som är återanvända på medeltiden. Dessa byggnadsdelar har bedömts att ursprungligen suttit i en timrad träkyrka. Virket dateras till intervallen 1274 - 1301. Det har alltså under sent 1200-tal byggts en träkyrka i Malung. Arkeologer och forskare menar att det är en speciell timringsteknik som visar sig i dessa tidiga träkyrkor. Timret är huggna till fyrkantiga block där hörnen är skarpa. På detta sätt fick man släta väggar utan "såtar". Man ville ha täta långa och höga väggar och till det krävdes kraftigt timmer så inte toppändan blev för klen. Den medeltida kristna människan strävade efter ett värdigt uttryck med väldiga väggar i sin kyrka.

Malungs kyrka var under medeltiden en plats för pilgrimer att vila och återhämta krafter för vidare färd längs Västerdalälven och Nidaros för att besöka Olof den heliges grav. Än idag finns en ståtlig träfigur från 1400-talet i Malungs kyrka föreställande Sankt Olof.

Stenkyrkan som efterträdde träkyrkan byggdes i sandsten, från början bara ett mittskepp samt en liten sakristia. Kyrkan var liten och såg ungefär likadan ut fram till 1730-talet då omfattande renoveringar och byggnationer gjordes, ännu mer skedde sedan under 1800-talet som helt förändrade byggnadens ursprungliga karaktär.

Vid Skänninge kyrkomöte 1248 hade man en diskussion om biskoparnas gästning i Västerdalarna. Här diskuterade man att inte ha för höga krav på de fattiga och glest bebodda Västerdalingarna. Socknarna man nämner är Floda, Nås, Järna, Malung och Lima. Kan det ha funnits en kyrka i Malung redan 1248? Och att det i så fall är denna träkyrka som nuvarande kyrka visar spår från i sin träkonstruktion?

Enligt tradition ska det ha funnits en träkyrka vid Hallåsbacken i Mobyn. Platsen återfinns i dag vackert belägen vid Västerdalälven cirka tre kilometer från dagens kyrka. Både Linné och Hülphers skrev ned denna tradition på 1700-talet. En av teorierna menar att träkyrkan plockades ned och fick ingå med byggmaterial till nuvarande kyrka för att kvarnstensbrytningen i Östra Utsjö hade många arbetare i berget och att många flyttade närmare arbetsplatsen under tidig medeltid (1200-talet).

En annan tradition berättar att en träkyrka brunnit ned i Malung och att bönderna gjorde ett träkors och slängde i älven. Den plats korset landade vid, där skulle den nya kyrkan ligga. Malungs kyrka är svår att datera. Uppgiften att kyrkan skulle ha byggts i slutet av 1200-talet eller tidigt 1300-tal går inte att verifiera. Vissa uppgifter visar istället att kyrkan skulle ha invigts sommaren 1365. Andra menar att kyrkan inte byggdes förrän på 1400-talet, då övriga Dalarna också visar en stark utveckling.

Det äldre virket i kyrkan visar på märkliga märkningar och inristningar som ingen idag vet vad betyder. Hade man kunnat tolkat dessa bättre hade man kanske kunnat förstå hur träkyrkan var konstruerad och sett ut. Det finns även marmormålade bjälkar i klockvåningen som förbryllar. De verkar inte vara medeltida utan yngre, och kan ha ingått i en tidigare läktarbyggnad.

Dateringarna för när träden fälldes som idag är stockar i Malungs kyrktorn är kring 1250 - 1301. En stock har en årsring från 1274, så träkyrkan bedöms inte ha varit uppförd innan dess. Forskare diskuterar även om vissa delar av stockvirket har ingått i ett vapenhus.

Slutsatsen blir att den nuvarande stenkyrkan haft en föregångare i trä. Troligtvis har träkyrkan blivit för liten och en ny kyrkai sten byggdes med stockar och plankor från den mindre träkyrkan. Men var någonstans stod träkyrkan? Var det på Hallåsbacken som traditionen berättar? Vem var det i så fall som uppförde träkyrkan? BMD

Källor:
Lisa Skanser, *Medeltida taklag i Västerås stift*. Stiftelsen kulturmiljövård. Svenska kyrkan, 2019.

Tomas Karlsson, *Skave - ett historiskt verktyg*. Göteborgs universitet, 2011.